

ileri sürdüklerini belirtir. İbn Teymiyye'ye göre bu tür kaygılar bütünüyle temel- den yoksundur. Çünkü Allah ve insan iki ayrı gerçek varlık ve iki farklı zâttır. Böyle olunca Allah'ın zâtı gibi sıfatları da O'nun kendine özgü hakikatlerdir. Aynı durum insan için de geçerlidir. Bu anlamda Allah'ın arşa istivâsı dahi te'vil yoluna sapılmadan hakikat olarak kabul edilmelidir. Yine ona göre hakikat neyi ifade etmek için konulmuşsa onun için kullanılan lafızdır; ayrıca bir lafız hangi mânâ için konulmuşsa ve hangi mânâ için kullanılıyorsa o mânâya da hakikat denir. Buna göre ilim ve vücûd lafızları gibi istivâ lafzı da hâlikın istivâsı ve mah-lûkun istivâsı olarak farklı anlamlara gelir ve her iki konumda da aynı hakikatleri ifade eder. Şu halde Allah'ın sıfatlarını mecaz olarak değerlendirmek büyük bir cahilliktir (Mecmû'ü fetâvâ, V, 194-197).

Klasik kelâm kitaplarında bilgi problemi işlenirken başlıca üç sofist akım (sûfistâiyye) tarafından ileri sürülen eşyanın hiçbir hakikat değeri taşımadığı veya taşısa bile bunun bilinmeyeceği veya her şeyin ferdî kanaatlere göre değişen farklı hakikatlere sahip olduğu, böylece sabit hakikatlerin bulunmadığı şeklindeki görüşler kesin olarak reddedilmiş; eşyanın objektif hakikatlere sahip olduğu, bir şeyin zihindeki bilgisiyse objenin hakikati arasında tam bir uygunluk bulunduğu genel bir ilke olarak benimsenmiş ve bu ilke, "Eşyanın hakikatleri sabittir" şeklindeki kategorik hükümler ifade edilmiştir. Bu münasebetle bilgi yanlışlarının varlığı kabul edilmekle birlikte bunların objektif hakikatin yokluğundan, izâfililiğinden veya kavranamaz olmasından, dolayısıyla bilginin imkânsızlığından değil duyu ve algı yanlışları veya bilgi araçlarının eksik ve kusurlu olması gibi ârizî sebeplerden kaynaklandığı da belirtilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hâkik" md.; *Li-sânü'l-Arab*, "hâkik" md.; *et-Ta'rifât*, "el-hâkik", "el-hâkika", "hâkikatü's-şey", "el-mâhiyye" m.d.leri; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 361-364; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 330-334; Cemîl Salîbâ, *el-Mu'cemû'l-felsefî*, "hâkikat" md.; *Müsned*, V, 317; VI, 441-442; Buhârî, "İmân", I, 9; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16; Kindî, *Resâ'il*, Kahire 1978, I, 26, 31; Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla* (nşr. A. N. Nader), Beyrut 1986, s. 30 vd.; a.mlf., *Uyû-nû'l-mesâ'il* (el-Mecmû' içinde), Kahire 1325/1907, s. 66; İbn Sînâ, *en-Necât* (nşr. M. Taki Dânişpejûh), Tahran 1364 hş., s. 505; a.mlf., *eş-Şifâ' el-İlahiyyât* (I), s. 31-32, 292; a.mlf., *el-Mübâhâşât*, Kum 1413, s. 157-158; a.mlf., *Uyûnû'l-hikme* (nşr. Abdurrahman Bedevî), Beyrut 1980, s. 57-59; a.mlf., *el-İşârât ve't-ten-*

bihât, Tahran 1339, s. 105, 109-110; İhvân-ı Safâ, *Resâ'il*, Beyrut 1957, I, 262; Bağdâdî, *Uşûlû'd-dîn*, s. 6-7; Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'al-lakât*, Beyrut, ts. (Mektebetü Dârî'l-Beyân), s. 208; Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, Beyrut 1990, s. 130-131, 148-149; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, Kahire, ts. (Matbaatü'l-Hayriyye), I, 278; İbn Teymiyye, *Mecmû'ü fetâvâ*, V, 194-197; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1408/1988, s. 13; Adudüddin el-İcî, *el-Mevâkıf*, Kahire, ts. (Mektebetü'l-Mütenebbî), s. 59; L. Gardet, "Hâkika", *EI* (Fr.), III, 77-78.

MUSTAFA ÇAĞRICI

□ TASAVVUF. Tasavvufu hakikat terimi "zâhîrin ardındaki örtülü ve gizli mânâ, dinî hayatın en yüksek seviyede yaşanarak ilâhî sırlara âşına olunması" gibi anlamlar ifade eder. İlk sûfiler hakikat terimini daha çok "ilâhî gerçeklere ve sırlara âşına olmak, Hakk'ın tecellilerini temaşa etmek" anlamında kullanmışlardır. Sözle anlatılamayacağı görüşünden hareketle bazan bu terimi tarif etmeden kullanan sûfiler, daha ziyade alâmet ve vasıflarını belirterek hakikatin ne olduğu konusunda bir fikir vermeye çalışmışlardır. Ma'rûf-i Kerhî, "Tasavvuf hakikatleri almak, halkın elinde olan şeylere göz dikmemektir" (Kuşeyrî, s. 128) şeklindeki ilk tasavvuf tarifıyla dini sadece şekil ve merasimden ibaret görmemek gerektiğini, şekil ve merasim yönünün yanı sıra ondan daha önemli olan anlamına ve özüne değer vermek icap ettiğini anlatmak istemiştir. Bu ise dinî hükümlerin maksat ve hikmetine uygun biçimde yorumlanması, eksiksiz uygulanması ve yaşanması anlamına gelir. Serrâc hakikati, "kalbin sürekli iman ettiği varlığın huzurunda bulunması (temaşa)" diye tarif ettikten sonra Cüneyd-i Bağdâdî'nin, "Hakikati hatırlıyor, sonra şunu şunu terk ediyorum" dediğini anlatır (el-Lûma', s. 286, 413). Şu halde Cüneyd'e göre hatırlanan, fakat anlatılamayan hakikat insanı mâsivâdan uzaklaştırır. Serî es-Sakatî'ye ehl-i hakikatin (ehl-i bâtın, muhakkik, ehl-i tahkik [hakikate âşına olan ve onu yaşayan kimseler]) durumu sorulunca, "Onlar hasta gibi yer, suya batan kişi gibi uyurlar" (a.g.e., s. 286) diyerek hakikati bilenleri tarif etme yerine onların halini tasvir etmiştir.

Hakikatin alâmeti zıt iki şey olarak da gösterilmiştir. Meselâ bir sûfî, "Hakikat ehlinin alâmeti belâ içinde olmasıdır" derken bir diğeri, "Ondan belâ halinin ortadan kalkmasıdır" demiştir (a.g.e., a.y.).

Bu ise hakikatin makama veya sâlike göre değişik şekillerde tezahür edebileceği anlamına gelir.

Bazı sûfiler hakikati sınıflandırmaya çalışmışlardır. Bunlardan Ebû Ca'fer es-Saydelânî ilme (şeriat) tâbî olan hakikat, ilmin kendisine uyduğu hakikat, ilimden taşan hakikat (şatah) şeklinde bir sınıflandırma yaparken şer'î ölçüleri aşan bazı hakikatlerin bulunduğu işaret etmek istemiştir. Şibîlî ilim lisanı, hakikat lisanı ve hak lisanı olmak üzere üç dilden bahsetmiş, ilim dilinin dolaylı şekilde bilgi verdiğini, hakikat dilinin ise Allah'ın sâliki vasıtasız olarak ilâhî sırlara ulaştırması anlamına geldiğini, hak dili için de herhangi bir yolun bulunmadığını söylemiştir (a.g.e., s. 286-287). Bu tariflerden, hakikat ile şeriat bazan birbirinin aynı, bazan birbirinden farklı, ancak biri ötekine zıt düşmeyen kavramlar olduğu anlaşılmaktadır. Kuşeyrî'ye göre hakikatin doğrulanmadığı hiçbir şeriat makbul olmadığı gibi şeriatla bağlı olmayan hiçbir hakikat de muteber değildir. Allah'ın emriyle farz olması bakımından her şeriat hakikat olduğu gibi Hakk'ın emriyle farz olduğu için her hakikat şeriatıdır (er-Risâle, s. 177).

Hemen bütün sûfiler şeriatla hakikatin farklı şeyler olduğunu, ancak hakikatin ilmi ve şeriatı içermesi gerektiğini söylemişlerdir. Hücvîrî, zâhir ulemâsı ile mühlidlerin şeriatla hakikat arasında fark görmediklerini ve bu suretle her ikisinin de hata ettiğini söyler. Ona göre iman konusunda ikrar şeriat, tasdik ise hakikattir. Farklı şeyler olan ikrar ile tasdik birbirini tamamlar; ikrarsız tasdik, tasdiksiz iman muteber değildir. Hücvîrî ayrıca Hz. Âdem'den kıyamete kadar değişmeden kalan ezeli-ebedî dinî bilgilere hakikat, değişmesi câiz olan zâhirî hükümlere şeriat dendiğini de söyler (Keşfü'l-mahcûb, s. 494). Herevî ise şeriatla hakikatin birbirinden farklı, bazı hallerde en azından görünüş itibarıyla birbirini tutmayan şeyler olduğunu göstermek için Kur'an-ı Kerim'de anlatılan Hızır'ın gemiyi delmesi, çocuğu öldürmesi ve duvarı düzeltmesi olaylarını örnek gösterir (el-Kehf 18/65-67). Ona göre Hz. Mûsâ'nın bildikleri şeriat, Hızır'ın bildikleri hakikattir (ilm-i ledün). Nitekim Cüneyd de, "Hakikat ledün (tasavvuf) ilmidir" demiştir (Şad Meydân, s. 60). Herevî'ye göre hakikatin bilinmesi ilm-i hakikat, görülmesi ayn-i hakikat, yaşanması hakk-ı hakikattir. Hakk-ı hakikat hakikatte fâni olmaktadır (Tabakât, s. 198). İb-

nû'l-Arabî hakikati "Hakk'ın, kulun sıfatlarını alıp ona kendi sıfatlarını vermesi (fenâ hali) olarak tarif etmiştir (*el-Fütûhât*, II, 740-742). Bazılarına göre hak zât-ı ilâhî, hakikat O'nun sıfatlarıdır (bk. Te-hânevî, I, 305).

Hakikatle şeriat arasında fark bulunduğunu, bazan bu farkın birbirine aykırı bir konuma geldiğini gören bir kısım sûfiler giderek hakikate daha fazla önem vermişler, böylece şeriatı ihmal veya terketme, bazı hallerde de hafife alma sonucuna ulaşmışlardır. Tasavvufun doğuş döneminde bile bu görüşte olan bazı sûfilerin bulunduğu, şeriatla bağlı sûfilerin onlara gösterdikleri sert tepkilerden anlaşılmaktadır. Hakikat ilmi olan tasavvuf şeriat ilminin birbirine aykırı olduğu görüşünde olan Ebû Bekir ez-Zekâk'ın, "Şeriatı aykırı her hakikat küfürdür" şeklindeki ilâhî bir hitapla uyarılması (Serrâc, s. 286) bazan gerçek sûfilerin bile bu aykırılığı düşündüklerini göstermektedir.

Şeriat-hakikat ilişkisinden bahseden sûfiler daha sonraki dönemlerde bu ilişkiye bir de "tarikat" kavramını eklemişlerdir. Necmeddîn-i Kübrâ şeriatı gemiye, tarikatı denize, hakikati inciye benzetir. Mevlânâ'ya göre şeriat bir meşale, tarikat bu meşale ile yol alma, hakikat ise maksada ulaşmadır. Şeriat bakırı altın yapmaya arayan simya ilmi, tarikat bu bilginin kullanılması, hakikat altının elde edilmesidir. Bazan şeriat ağaca, tarikat çiçeğe, hakikat meyveye benzetilir. Hz. Peygamber'in sözleri şeriat, fiilleri tarikat, halleri hakikattir. Daha sonra bu üç kavrama bir de "mârifet" eklenecek dörtlü bir sınıflandırma yapılmış, bu kavramlar bazan şeriat-tarikat-mârifet-hakikat, bazan da şeriat-tarikat-hakikat-mârifet şeklinde sıralanmıştır. Hakikat bir erme hali olarak görülürse mârifet üstündür. Fakat mârifet erme hali neticesinde hâsıl olan bilgi olarak düşünülürse hakikatten sonra gelir. Çok defa hakikatle mârifet bir sayılır. Yûnus'ta görülen şeriat-tarikat-hakikat-mârifet şeklindeki sıralama Necmeddîn-i Dâye'de şeriat-mârifet-tarikat-hakikat şeklindedir (*Mirşadü'l-ibâd*, s. 161). Bektaşilik'te ise sıralama şeriat-tarikat-mârifet-hakikat tarzında yapılır. Bektaşilik'teki dört kapı, kırk makam anlayışı da buna dayanır (Ahmed Rifat, s. 207-210).

Herevî, *Menâzilü's-sâ'irîn*'de on adet tasavvufî kavramı (mükâşefe, müşâhe-de, muâyene, hayat, kabz, bast, sekr, sahr,

ittisâl, infisâl) "hakikatler" başlığı altında incelemiştir (s. 192 vd.).

Tasavvufta "hakikatü'l-hakâik" denilince bütün hakikatleri kendisinde toplayan Cenâb-ı Hakk'ın zât-ı ahadiyyeti kastedilir. Buna "hazret-i cem'" ve "hazret-i vücûd" da denilir. İbnü'l-Arabî buna "he-yûlâ, ilk madde, küllî hakikat, cinslerin cinsi, amâ" gibi isimlerin de verildiğini söyler (*el-Fütûhât*, II, 433). "İnsân-ı kâmil" de (merd-i mutlak) denilen hakikatü'l-hakâikin ihtiva ettiği hakikatlere "ilk hakikatler" (hakâiku'l-üvel) ve "yüksek cinsler" (el-e-cnâsü'l-âliye) adı da verilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:

et-Ta'rifât, "hakikat" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 305, 330-336; Serrâc, *el-Lüma'* (nşr. R. A. Nicholson), Leiden 1914, s. 286-287, 336-337, 413; Kuşeyrî, *er-Risâle* (Uludağ), s. 128, 177; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 494; Herevî, *Menâzil* (Revân), s. 192-211; a.mlf., *Tabakât*, s. 198, ayrıca bk. İndeks; a.mlf., *Şad Meydân*, Tahran 1368, s. 60; Ebû Mansûr el-Abbâdî, *Şüfînâme* (nşr. Gulâm Hüseyin-i Yûsufî), Tahran 1347 hş., s. 214; Attâr, *Tezkiretül-evliyâ*, Tahran 1370 hş., I, 127, 171; II, 73, 185; Baklî, *Meşrebül-ervâh*, s. 151, 277; a.mlf., *Şerh-i Şahtıyyât*, s. 559; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, II, 433, 562, 740-742; a.mlf., *Fuşûş* (Afîfî), II, 740-742; Necmeddîn-i Dâye, *Mirşadü'l-ibâd* (nşr. M. Emîn Riyâhî), Tahran 1366 hş., s. 161-225; Mevlânâ, *Meşnevî*, Tahran 1370 hş., s. 820; Azîz Nesevî, *Kitâbü'l-İnsânî'l-kâmil*, Tahran 1362 hş., s. 365, 424; Saîdüddîn Saîd Fergânî, *Meşâriku'd-derârî* (nşr. Seyyid Celâled-din Âştîyânî), Tahran 1357 hş., s. 722; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*, Beyrut 1403/1983, III, 155; İbnü'l-Hatib, *Ravzatü't-ta'rif* (nşr. Muhammed el-Kettânî), Beyrut 1970, I, 263; Haydar el-Âmülî, *Câmi'u'l-esrâr*, Tahran 1365 hş., s. 342-379; Tâceddin Hüseyin b. Hasan el-Hârizmî, *Şerh-i Fuşûşü'l-hikem* (nşr. Necîb Mâyil-i Herevî), Tahran 1364, s. 884; Ahmed Rifat, *Mir'âtü'l-makâsîd*, İstanbul 1293, s. 207-210; Ebû'l-Alâ el-Affî, *et-Tasavvuf: şere'tün rûhiyye fi'l-İslâm*, Kahire 1963, s. 16, 119-141; *el-Mu'cemü's-şûfî*, s. 353-356; R. S. Bhatnagar, *Dimension of Classical Sufi Thought*, Delhi 1984, s. 20-141; Süleyman Ulu-dağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, s. 201; D. B. Macdonald "Hakikat", *İA*, V/1, s. 100-101; L. Gardet, "Hakika", *EP* (İng.), III, 75-76.

MEHMET DEMİRCİ

HAKİKAT-i MUHAMMEDİYYE

(حَقِيقَتِ مُحَمَّدِيَّة)

Hz. Peygamber'in mânevî şahsiyetini ifade etmek için kullanılan tasavvuf terimi.

Hakikat-i Muhammediyye fikrine ilk olarak Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'de (ö. 283/896) rastlanır. Tüsterî, Allah'ın ilk defa Hz. Muhammed'i kendi nurundan

yaratıldığını ileri sürmüş (*Tefsîrül-Kur'ânî'l-âzîm*, s. 15, 62), ancak hakikat-i Muhammediyye kavramından açıkça söz etmemiş ve bunun bir yaratma sebebi olduğunu söylememiştir. Tüsterî'nin daha çok "adl" ve "el-hak mahlûkun bih" (yaratma aracı olan hak) adını verdiği bu kavram üzerinde daha sonra Hallâc-ı Mansûr *Kitâbü't-Tavâsîn*'in "Tâsinü's-sirâc" bölümünde durmuştur. Aynülküddât el-Hemedânî *Temhidât*'ta, Rûzbihân-ı Bakî *Şerh-i Şahtıyyât*'ta çok güzel ifadelerle tasvir ettikleri kavramı Muhammed Kemâl İbrâhim, İbrâhim b. Edhem'e ve Süfyan es-Sevrî'ye kadar götürmüştür (*Mine't-türâşî's-şûfî*, s. 313-314). Hakikat-i Muhammediyye görüşü en güzel biçimde Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Abdülkerîm el-Cilî tarafından açıklanmış, *Fuşûşü'l-hikem*'e şerh yazanlar da bu konu üzerinde önemle durmuşlardır.

"Vücûd-ı mutlak"ın taayyün ettiği ilk mertebeye (taayyün-i evvel) hakikat-i Muhammediyye adı verilir. Hakikat-i Muhammediyye, vücûd-ı mutlakın ahadiyyetini vâhidiyyete dönüştürmek suretiyle taayyüne başlamasıdır. Vücûd-ı mutlak açısından bakıldığında bu mertebe var oluşun başlangıcıdır. Mevcûdat açısından bakıldığında ise gerçek yaratma (halk) fiili, vücûd-ı mutlakın hakikat-i Muhammediyye mertebesine tenezzülünden sonra olmuş ve her şey ondan yaratılmıştır. Bu durumda hakikat-i Muhammediyye zât-ı mutlakın lâ taayyün mertebesinden, yani kendi zâtındaki istiğrak halinden kendindeki özellikleri bilme mertebesine tenezzülünü ifade eder. Vücûd-ı mutlakın kendisindeki isim ve sıfatları mücmelen bildiği bu mertebeye isim ve sıfatlar zâtının aynı olduğundan bu ilim kendi zâtına olan ilimden ibarettir. Hakikat-i Muhammediyye mertebesinin üzerinde lâ taayyün (ahadiyyet) mertebesinden başka hiçbir şey yoktur. Lâ taayyünün taayyün suretiyle zuhur ettiği ilk tenezzül mertebesi olan bu mertebe lâ taayyünün zâhiri, lâ taayyün ise hakikat-i Muhammediyye'nin bâtınıdır. Dolayısıyla lâ taayyün ve hakikat-i Muhammediyye aynı hakikatin ön ve arka yüzleri olmaktadır. Ehl-i keşf, hakikat-i Muhammediyye mertebesini ifade edebilmek için ulûhiyyet, lâhût, vâhidiyyet, vahdet-i sırf, vahdet-i hakîkî, âlem-i vahdet, el-hak mahlûkun bih, ahadiyyetü'l-cem', levh-i mahfûz, ümmü'l-kitâb, levh-i kazâ, asl-ı âlem, adl, berzah, velâyet-i mutlaka, felek-i sâbitât, tecellî-i evvel, mah-